

специфічних для кожної країни національно-історичних, соціокультурних, моральних, психологічних та інших факторів, які зумовлюють особливості господарського

менталітету, пріоритети у формуванні потреб та інтересів різних суб'єктів, принципи їхньої поведінки за тих чи інших формальних чи неформальних обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н.Н. Алексеев ; Московское научное издательство, 1919 г. // Allpravo.Ru. – 2004.
2. Алексеев С.С. Держава і право / С.С. Алексеев. – М.: Юрист, 1996 р. – 470 с.
3. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 469 с.
4. Бьюкенен Дж. М. Конституция экономической политики / Дж. М. Бьюкенен ; пер. с англ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 23. – (Серия: Нобелевские лауреаты по экономике).
5. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права : учебное пособие : в 2-х т. / Г.Ф. Шершеневич. – Т. 1. – Вып. 1. – М: Изд-во «Юрид. колледж МГУ», 1995. – 308 с.

УДК 340.1 (477)

ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ» У СПІВВІДНОШЕННІ ІЗ КАТЕГОРІЄЮ «ПРАВОВА СИСТЕМА» В КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИСНОЇ СТРУКТУРИ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Мірошніченко М. І.,

д. ю. н., доцент, професор кафедри історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблемі удосконалення пізнавальних можливостей поняття «правова система України» в дослідженні місця і ролі правової системи України в генезисній структурі національних правових систем. Шлях удосконалення автор вбачає в інтеграції поняттям «правова система України» усіх ознак (соціальних, юридичних, соціокультурних) категорії «правова система», проте воно має виражати їх крізь призму теоретичної моделі правової системи України як реально існуючого в часі об'єктивного феномену правової дійсності з низкою ідентифікаційних ознак, з власною логікою та історією розвитку.

Ключові слова: категорія, поняття, правова система, національна правова система, правова система України, генезисна структура правових систем.

Мирошніченко М.И. / ПОНЯТИЕ «ПРАВОВАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ» В СООТНОШЕНИИ С КАТЕГОРИЕЙ «ПРАВОВАЯ СИСТЕМА» В КОНТЕКСТЕ ГЕНЕЗИСНОЙ СТРУКТУРЫ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ / Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

В статье анализируется актуальная проблема совершенствования познавательных возможностей понятия «правовая система Украины» в соотношении с категорией «правовая система» в контексте генезисной структуры правовых систем. По мнению автора, совершенствование возможно на пути интеграции понятием «правовая система Украины» всех признаков (социальных, юридических, социокультурных) категории «правовая система», с учетом характеристики теоретической модели правовой системы Украины как реально существующего во времени объективного феномена правовой действительности с рядом идентификационных признаков, с присущей ему логикой и историей развития.

Ключевые слова: категория, понятие, правовая система, национальная правовая система, правовая система Украины, генезисная структура правовых систем.

Miroshnichenko M.I. / THE CONCEPT OF «LEGAL SYSTEM OF UKRAINE» IN RELATION TO THE CATEGORY OF «LEGAL SYSTEM» IN THE CONTEXT OF THE STRUCTURE OF THE GENESIS OF LEGAL SYSTEMS / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

The article analyzes the actual problem of improving cognitive capabilities concept of «legal system of Ukraine» in relation to the category of «legal system» in the context of the structure of the genesis of legal systems.

According to the author, improvement is possible by integrating the concept of «legal system of Ukraine» the essential features of the category «legal system», taking into account peculiarities of the legal system of Ukraine, which exists objectively in space and in time has its own logic and history of development.

The theoretical analysis is based on the category of «integrity», according to the doctrine of the objectivity of national legal systems, using the system-information approach and methodology for the study of complex systems anthroposociology type.

Identifies the distinctive features of the legal system of Ukraine in the structure of genesis of the legal systems. She is a subsystem of society; is a single socio-legal and regulatory-regulatory complex mechanisms of legal effect and legal regulation; is within the territory of Ukraine; integrates the most significant peculiarities of Ukrainian legislation; its existence is the essence of the expression of the evolution of Ukrainian society in the context of Western models of social and cultural regulation with the priorities of the private interest.

Given the definition of «legal system of Ukraine». This is one of the subsystems of the Ukrainian society. Concentrates the best features of national law of Ukraine. Functions of the legal system are distributed within the territory of Ukraine.

Key words: category, concept, legal system, national legal system, the legal system of Ukraine, structure of the Genesis of legal systems.

Ключовою у діалектиці еволюції і розвитку правових систем є інтерпретація генезисної структури як своєрідного способу аналізу, зорієнтованого на процеси і способи виникнення (зародження та становлення), розвитку, трансформації та ідентифікації правових систем на правовій карті світу. Так, стосовно застосування генезисної структури до аналізу загального генезису правових систем Л. Тіунова, наприклад, пише, що структурування цього процесу

залежить від особливостей розвитку і від того, які власне його закономірності покладені в основу структурування. У цьому зв'язку науковець допускає існування таких рівнів генезисних структур: 1) загальний всесвітньо-історичний генезис системи правового регулювання суспільних відносин; 2) формацийний генезис правових систем; 3) генезис конкретних регіональних національних правових систем; 4) генезис міжнародної правової системи [1, с. 68].

Зрозуміло, що, виходячи з предметних рамок теми заявленої статті, об'єктом нашого аналізу є поняття конкретної національної правової системи – правової системи України – генезис якої відбувається у конкретно-історичному, культурному і політичному середовищі.

Говорячи про правову систему України як національну, необхідно враховувати, що в реальній дійсності жодна із галузей юридичних наук історико-теоретичного циклу, порівняльного правознавства, міжнародного права тощо не обмежується і не може обмежуватися застосуванням єдиного поняття «національна правова система України». У цьому разі, потрібно визначитися, які ознаки і властивості мають бути враховані і, відповідним чином, відображені у цьому понятті, щоб можна було говорити про його методологічне значення і ефективність як інструмента теоретичного аналізу правової системи України не тільки в статичній, але й у процесуальній динаміці.

Поняттям «правова система України» широко послуговуються і теоретики, і історики права, але його наукова роль і пізнавальні можливості в теоретичному аналізі генезису правової системи України поки що остаточно не визначені. Основна причина вбачається, по-перше, у тому, що науковці зазвичай зосереджують увагу на питаннях створення раціонально виважених дефініцій і понять правової системи (часто без чітко визначеної носеологічної чи онтологічної їх концептуалізації), у той час як одним із основних завдань загальної теорії держави і права є обґрунтування і виведення властивостей держави і права із історичної дійсності, аналізу суспільства і людини, які мають знаходити відображення у відповідних поняттях; по-друге, у відсутності узгодженої позиції у розумінні цілісності правової системи як об'єкта дослідження, що, спричиняє до псевдодихотомічного поділу об'єкта поняття правової системи на власне правову систему і юридичну систему; по-третє, в існуванні дискусійної в теоретичному правознавстві проблеми змісту і категоріального статусу поняття «правова система». Останнє, на наш погляд, є чи не головним фактором, який обумовлює гостроту полеміки у розумінні поняття правової системи України.

Це стає більш зрозумілим, якщо звернутися за роз'ясненнями до науки логіки у частині її положень щодо розмежування і взаємозв'язку понять і категорій:

1) Поняття і категорії, зафіксовані у відповідних термінах, виступають в якості одного із основних інструментів пізнання, але функції їх різні. У понятті змістовно розкриваються знання як про зовнішні властивості об'єкта, так і про внутрішні закономірності його існування, відображається реальний історичний процес розвитку. Категорії націлені на організацію процесу пізнання, на виокремлення одного із вузлових моментів цього процесу, на розкриття сутності об'єкта в його динаміці і, що є обов'язковим, у взаємодії з іншими явищами, які складають певну цілісність. У цьому контексті категорії не зводять до понять.

2) Поняття – самодостатнє, хоч і може розглядатися як елемент системи понять. Категорія завжди є частиною системи категорій. Вона виражає логічно інтегроване знання на рівні граничної абстракції. Поняття ж виступає логічним узагальненням, яке відтворює найбільш значимі, стійкі властивості і ознаки, що демонструють у сукупності якісну визначеність явищ і процесів реальної дійсності, які формуються у процесі історичного розвитку.

Отже, у зазначеному контексті, поняття «правова система України», володіючи усіма ознаками категорії «правова система» має виражати їх крізь призму теоретичної моделі правової системи України як реально існуючого в часі об'єктивного феномену правової дійсності з низкою ідентифікаційних ознак, з власною логікою та історією розвитку. Це зауваження суттєве, оскільки в юридичній літературі традиційно і поняття «правова система», і поняття «правова система України», і поняття «національна правова система», переважно, виражають зв'язки со-

ціальної (правової, або юридичної) системи в статичній, але не відображають мінливість, динамічність, процесуальність правової реальності в історичному часі. Так, поняття «правова система» часто співвідноситься з такими термінами як «вузьке», «широке», «безмежне» розуміння правової системи, які демонструють відсутність чітко вираженої носеологічної чи онтологічної його ідентифікації, а, отже, й неспроможність сформулювати повне уявлення про конкретну правову реальність, яку воно позначає. Вживання подібних термінів коректно щодо певного рівня наукової і буденної свідомості і, певною мірою, у контексті застосування в сфері публіцистики, політики, ідеології, але нічого нового не додає у розвиток теорії правової системи, лише ускладнює шлях пошуку об'єктивної істини.

Метою статті є спроба теоретичного синтезу формально-юридичних, соціологічних і соціокультурних характеристик поняття правової системи України, які відображають структуру, рівні, взаємодію правової системи із суспільством і різними його підсистемами, державою, демонструють ефективність її функціонування в регламентації суспільних відносин, відкритість правовим системам і юридичним інститутам інших країн.

Теоретичний синтез заснований на системній категорії «цілісність» з урахуванням:

а) притаманних правовій системі ознак (юридичних, соціальних, соціокультурних) і властивостей (історичний спосіб існування, цілеспрямований духовно-регулятивний характер функціонування, унікальність, зумовлена соціокультурним середовищем);

б) доктрини об'єктивності існування національних правових систем;

в) системно-інформаційного підходу;

г) традиційних рамок методології дослідження соціокультурним підходом, який сконцентрований перш за все на стратегічних соціальних цілях історичного відтворення суспільства з його національною культурною специфікою і системних характеристиках культурно-ціннісних комплексів, до яких відноситься і правова система.

За основу аналізу візьмемо домінуючу в загально-теоретичному правознавстві тенденцію до отождолення понять «національна правова система», «національне право», «національна юридична система». Зазначимо, що вона вимагає певного коригування з метою уточнення: яка ж конкретно реальність позначається поняттям «правова система України»? Пропонуємо уточнення здійснювати в аспекті соціокультурної конкретизації цього поняття. Тут ми повністю погоджуємося із слухним зауваженням професора Н. Оніщенко, що «Вивчення правових систем передбачає використання не лише універсальних абстракцій і генералізації, а й, насамперед, культурно-історичної конкретизації, яка при достатній глибині також здатна піднести на рівень загальної теорії – теорію національної правової системи» [2, с. 33].

Інакше кажучи, ми схильні визнати, що виникнення, становлення і розвиток правової системи України (як і будь-якої національної правової системи) відбувається не просто в суспільстві, а в конкретному соціокультурному середовищі. При цьому вона, по-перше, акумулює правовий досвід українського народу як поліетнічної культурно-історичної спільності людей, що об'єктивно сформувалась на певній етноплацентній основі в межах сучасних кордонів України; по-друге, відображає вплив права і правових культур різних народів, які в силу історичних обставин не тільки перебували на теренах України, а й створювали різні моделі правового впливу і правового регулювання, привносячи зразки тих зовнішніх юридичних чинників, які так чи інакше були рушійною силою правового розвитку українського народу і спонукали до структурно-нормативних змін у правовій системі України. Відповідно і вітчизняна юридична наука як результат правового мислення (тут ми пошлемося на справедливе

зауваження В. Селіванова, для того, щоб мати вагу для практики) має ґрунтуватися як на поняттях, що відображають постійний діалектичний рух і зміну соціальної дійсності, так і рухливих визначеннях відповідних понять, що породжені в системі певної правової культури, рівно як і традиції, що виробляються та підтримуються людьми певної суспільної культури [3, с. 3-4], що характеризує унікальність правових явищ.

У цьому контексті вбачаємо за доцільне здійснювати комплексну реконструкцію теоретичного змісту поняття правової системи України в рамках юридичної доктрини об'єктивності національних правових систем з урахуванням ознак і властивостей правових систем, які відносяться до складних систем антропосоціокультурного типу [4, с. 8]. Істотно, що власне у такому зрізі поняття «правова система України», володіючи усіма ознаками і властивостями категорії «правова система», здатна виразити їх кризь призму національної моделі правової системи у процесуальному аспекті як об'єктивного феномену правової дійсності із власною логікою та історією розвитку.

Для підтвердження коректності саме такого ракурсу теоретичного аналізу поняття правової системи України, маємо кілька слів сказати про сутність юридичної доктрини національних правових систем (укоріненої ще в добі середньовіччя), яка набула наукового статусу в другій половині ХХ ст. [5, с. 128]. В сучасних умовах глобалізації і юридичної експансії вона вбачається особливо актуальною для правової системи України, унікальність і об'єктивність існування якої на правовій карті світу необхідно доводити. Це доктрина взаємодії національних правових систем. В її основі лежить ідея існування на міжнародній арені правових систем як об'єктивних щодо одне одного явищ, і яка стверджує об'єктивність існування іноземного права. Суть доктрини виражається в тому, що будь-яка із правових систем не може претендувати на роль універсального регулятора усіх суспільних відносин в межах світового соціального простору.

На перший погляд здається, що доктрина не має жодного відношення до предмету нашої розмови. Проте це не так. Її ідея є вагомою у розв'язанні дискусійної для української юридичної науки і практики проблеми визнання існування, еволюції і розвитку національної правової системи України за умов дискретного розвитку національної української держави. Принаймні, скептицизму стане менше щодо розгляду проблеми саме в такому зрізі, якщо аналізувати її з точки зору не тільки формально-юридичних і соціологічних (важливих аспектів буття правової системи), але й з урахуванням внутрішніх, довготривалих закономірностей історичного процесу і важливої теоретико-методологічної посилки про те, що право історично і логічно передує державі.

У своїх міркуваннях ми намагаємося звернути увагу на важливу у методологічному плані особливість конструювання теоретичних моделей правової системи: вони мають відповідати вимогам адекватності суспільним умовам і потребам (матеріальним і духовним) та включати всі суттєві ознаки, які дозволяють відокремити і описати об'єкт пізнання методологічними засобами, спроможними забезпечити комплексність і повноту аналізу. У цьому контексті теоретична модель правової системи України має розбудовуватися на основі комплексної інтеграції не тільки соціальних (загальних) і юридичних (спеціальних) ознак, а й ознак, які характеризують правову систему у соціокультурному зрізі з урахуванням духовно-ментальних факторів та історичної специфіки правового життя українського народу. Модель має засновуватися на аксіомі, що кожне суспільство наводить порядок по-своєму, відповідно до національних зразків.

Якщо звести комплекс соціальних (загальних), юридичних (спеціальних) і соціокультурних (суттєвих) ознак правової системи України до спільного знаменника то

можна констатувати наступне: 1) національна правова система України – це система, що відображає соціально-економічну, політичну і культурно-історичну своєрідність розвитку українського народу (правова система конкретного суспільства). Культурно-історична її своєрідність є вираженням ментальних рис українського народу, сформованого в націю; 2) ядром правової системи України є українське право, що розвивається на основі традицій і інновацій. Безумовно, що мова йде про право як суспільне явище, яке включає два компоненти – природне право і позитивне право. Природне право (співвідноситься із суб'єктивним правом) – це обумовлені природою і соціально-природним середовищем вимоги й ідеали, які, «переломившись» кризь призму правосвідомості, набувають правових рис і, відповідно, виступають у вигляді правових вимог і прообразів юридичних норм – норм позитивного права. Позитивне право (співвідноситься із об'єктивним правом) постає у вигляді системи чинних норм, процес формування яких обумовлюється взаємодією положень природного права і державно-політичних інститутів українського суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку. Механізм взаємодії суб'єктивного і об'єктивного права спрямований на реалізацію потреби в адекватному для конкретного суспільства правового порядку.

Коротка характеристика підстав, факторів і умов, що склалися у розумінні поняття правової системи України дозволяє перейти до головного у нашому аналізі – визначення поняття «правова система України» з урахуванням того, що воно, володіючи усіма ознаками категорії «правова система», має виразити їх кризь призму національної моделі правової системи України, як реально існуючого в часі об'єктивного феномену правової дійсності з низкою ідентифікаційних ознак та з власною логікою та історією розвитку.

З урахуванням викладених міркувань, ми пропонуємо відмітні риси правової системи України в контексті генезисної структури правових систем: а) це підсистема суспільства, що є цілісним соціально-правовим, нормативно-регулятивним комплексом з відповідними соціально-юридичними механізмами правового впливу і правового регулювання; б) функціонує в чітко визначених територіально-державних (або політико-географічних) межах України; в) інтегрує найсуттєвіші риси українського права; г) її генезис є вираженням еволюції українського суспільства в рамках західної моделі соціокультурної регуляції з індивідуалістичними і приватновласницькими пріоритетами розвитку.

Безумовно, що запропоновані характерні риси правової системи України не є вичерпними, але складають основу для розуміння, що власне право, яке формується у координатах певної національної культури як соціальний інститут, характеризує «унікальну індивідуальність будь-якої правової системи» [6, с. 360-361]. Остання, крім права, включає в себе правову ідеологію, правову свідомість, правовий менталітет, правові традиції, звичаї та багато інших компонентів, які прямо пов'язані не з державою, а із суспільним життям [7, с. 98-100].

Таким чином, у соціальному (загальному) і юридичному (спеціальному) аспектах правова система України постає, по-перше, як система чітко структурована, яка включає в себе визначений певний набір елементів – реальних явищ та інститутів соціально-правової дійсності у їх взаємно опосередкованих зв'язках; по-друге, як система динамічна, по-третє, система статична, своєрідним «стрижнем» якої виступає система норм об'єктивного права, виражена у законодавстві.

У соціокультурному контексті правова система України виступає формою буття українського народу в етноментальній інтерпретації і підпадає під поняття «національна правова система», яке не тотожне поняттю національної юридичної системи, а є змістовно ширшим, оскільки включає в себе, крім юридичних засобів, задіяних у меха-

нізмі правового регулювання, і неюридичні феномени у їх взаємозв'язку із державою, які охоплюються більш широким, ніж правове регулювання, поняттям правового впливу, яке, зокрема, включає в себе правосвідомість, правову культуру, правову ідеологію, правову ментальність, тобто «неодержавлені» форми правової дійсності, зорієнтовані як на правові традиції, так і на правові інновації. У такому аспекті, правова система України завжди вирізняється рисами, які притаманні їй незалежно від часу існування, тобто виражає відповідно саму субстанцію права у конкретно-історичній та національній особливості.

У зв'язку із вищезазначеним, якщо узагальнено охарактеризувати поняття правової системи України у контексті генезисної структури правових систем з урахуванням соціальних, юридичних і соціокультурних ознак, можна констатувати, що – це підсистема українського суспільства [8], у якій концентруються найсуттєвіші риси українського права, з відповідними соціально-юридичними межами правового впливу і правового регулювання на суспільство, яка функціонує в чітко визначених політико-географічних, або територіально-державних кордонах України.

У такому розумінні це поняття змістовно визначає часо-просторові межі процесу виникнення, формування і спадкоємності права українського народу у його історичному розвитку в рамках певної, у нашому випадку, західної цивілізаційної моделі соціокультурної регуляції і державності. У такому значенні воно, як і будь-яке існуюче наукове поняття, за влучним висловленням В. Кузнецова, виступає як «комунікативна структура, зафіксована в системі наукового знання» [9, с. 30], що відображає суттєві властивості і відношення правової системи України із середовищем її існування, яким є суспільство, яке розвивається засобами культури і ядром якого є етнічна субстанція.

Отже, поняття «правова система України» змістовно може співвідноситися із природно-географічним (правова система конкретної країни), з культурно-етнічним (правова система конкретного народу, як культурно-історичної спільності людей), політико-ідеологічним (право конкретної держави) чинниками. У будь-якому випадку ці чинники взаємно не виключають одне одного, а у взаємодії ведуть до одного і того ж результату, а саме: у процесі свого генезису правова система України, трансформуючись, зазнаючи модифікацій, не втрачає рис самобутності, запрограмованих генетично.

Наголошуємо, що, запропонована дефініція поняття «правова система України» аж ніяк не заперечує і ґрунтовно не відкидає існуючі у юридичній науці дефініції правової системи України, кожна з яких заснована на потужному пізнавальному потенціалі, але, безумовно, в рамках обраної дослідниками парадигми. Водночас, уявляється, що домінуюча у вітчизняній літературі традиція використовувати термін «правова система України» лише для характеристики її як національної юридичної системи, яка генетично пов'язана із національною державою, не має

достатніх підстав. Існує не менш важливий генетичний зв'язок правової системи із суспільством, яке розвивається засобами культури.

Отже, у понятті «правова система України» змістовно відображаються як універсальні (на рівні категорії) ознаки: соціальні (загальні) і юридичні (специфічні), так і ті, які характеризують правову систему як унікальне явище на правовій карті світу – соціокультурні (суттєві). Володіючи усіма ознаками категорії «правова система», це поняття виражає їх через призму теоретичної моделі правової системи України (конкретної національної правової системи) у процесуальному вимірі із усіма властивостями системної цілісності. У логічному аспекті воно дає можливість, по-перше, аналізувати конкретну правову систему як явище універсальне (логічна модель); по-друге, наповнити логічну модель історичним змістом з урахуванням історичних правових традицій, особливостей і рівня правової культури, ментальних рис українського народу. У такий спосіб маємо підстави розглядати правову систему України як явище унікальне з власною логікою та історією розвитку.

Таким чином, узагальнюючи отримані результати, можемо сформулювати такі висновки:

– виникнення, становлення і розвиток правової системи України (як і будь-якої національної правової системи) відбувається не просто в суспільстві, а у конкретному соціокультурному середовищі. При цьому правова система, по-перше, акумулює правовий досвід українського народу; по-друге, відображає вплив права і правових культур різних народів, які в силу історичних обставин створювали різні моделі правового впливу і правового регулювання, привносячи зразки тих зовнішніх юридичних чинників, які були рушієм правового розвитку українського народу і спричинювали до структурно-нормативних змін у правовій системі України;

– в генезисній структурі правових систем правова система України є конкретно національною правовою системою з відповідними соціально-юридичними межами правового впливу і правового регулювання на суспільство, функціонує в чітко визначених політико-географічних, або територіально-державних кордонах України; вирізняється власними унікальними історико-правовими і етнокультурними особливостями;

– поняття «правова система України» володіє комплексом соціальних (загальних), юридичних (спеціальних) і соціокультурних (суттєвих) ознак категорії «правова система» і виражає їх крізь призму національної моделі правової системи України як об'єктивного феномену правової дійсності із власною логікою та історією розвитку;

– домінуюча у вітчизняній літературі тенденція використовувати поняття «правова система України» лише для характеристики її як національної юридичної системи, яку генетично пов'язують із національною державою, не має достатніх підстав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности. Методология и теория / Л. Б. Тиунова. – СПб: СПб. ун-т, 1991. – 136 с.
2. Оніщенко Н. М. Правова система : проблеми теорії : [монографія] / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 352 с.
3. Селіванов В. Поняття і категорії в процесі історичного розвитку юридичної науки / В. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. – 2005 – № 4(43). – С. 3–15.
4. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України : теоретико-методологічний аспект : автореф. дис...на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук. за спец. :12.00.01. «теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Марія Іванівна Мірошніченко. – Київ : ВМУроП «Україна», 2013. – 41 с.
5. Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем; [отв. ред. В. П. Мозолин] / А. А. Рубанов. – М. : Наука, 1984. – 157 с.
6. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : [учеб.] / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2001. – 760 с.
7. Общая теория государства и права : [акад. курс : 2 т.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2 : Теория права. – 620 с.
8. Луць Л. До питання поняття «правова система суспільства» та його місце серед інших правових понять / Л. Луць // Проблема законності : [респ. міжвід. наук. зб.]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 55. – С. 15–24.
9. Кузнецов В. Що таке поняття? / В. Кузнецов // Генеза. – 1995. – №1 (3). – С. 30–42.